



WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XV (2018) N° 4
s. 25-58

Tomasz Lachowski

Prawo międzynarodowe praw człowieka jako instrument przeciwdziałania skutkom poważnego naruszenia prawa międzynarodowego publicznego – analiza wybranych aspektów przypadku agresji Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy (w latach 2014-2018)

International Human Rights Law as an Instrument to Counteract the Consequences of Serious Violations of International Public Law – Analysis of the Selected Aspects of the Case of Aggression of the Russian Federation against Ukraine (2014-2018)

Abstract: Paper deals with the issue of the use of mechanisms of international human rights law by Ukraine against the Russian Federation – especially an instrument of inter-state application – and, to a lower extent, individual application lodged by the Ukrainian inhabitants against Ukraine or the Russian Federation to counteract the consequences of the ongoing act of aggression of the Russian Federation against Ukraine since February/March 2014, serving as a serious violation of international public law. In the analyzed period – from March 2014 till the end of 2018 – Ukraine has submitted eight inter-state applications against the Russian Federation to the European Court of Human Rights in Strasbourg, which are the subject of this study.

Keywords: international law, human rights, European Court of Human Rights, Ukraine, the Russian Federation, aggression

Международное право прав человека как инструмент противодействия существенным нарушениям международного публичного права – анализ избранных аспектов на примере агрессии Российской Федерации против Украины (в 2014-2018 годах)

Аннотация: Статья посвящена проблемам использования властями Украины против Российской Федерации механизмов международного права прав человека, в частности инструмент международной жалобы, а также, реже, индивидуальной жалобы подаваемой гражданами Украины против Украины или Российской Федерации с целью реакции на последствия акта агрессии России против Украины, непрерывно продолжающейся со второй половины февраля и марта 2014 г., и являющейся существенным нарушением международного права. За указанный период, с марта 2014 г. до конца 2018 г., Украина подала восемь международных жалоб против Российской Федерации в Европейский суд по правам человека в Страсбурге, являющиеся объектом анализа этой статьи.

Ключевые слова: международное право, права человека, Европейский суд по правам человека, Украина, Российская Федерация, агрессия

1. Wprowadzenie

Nie ulega wątpliwości, że wydarzenia Rewolucji Godności (lub Euromajdanu) z przełomu 2013 i 2014 roku zmieniły najnowszą historię Ukrainy i w sposób dobitny wpłynęły na przyszłość tego państwa. Odrzucenie dotychczasowej prorosyjskiej (prowschodniej) orientacji w zakresie polityki ukraińskiej, wraz z przegłosowaniem 22 lutego 2014 roku przez parlament ukraiński, Radę Najwyższą, uchwały o faktycznym zaprzestaniu wykonywania obowiązków prezydenta Ukrainy przez Wiktora Janukowycza, było wynikiem kilkumiesięcznego masowego protestu obywatelskiego (choć z pewnością niepopieranego przez całość społeczeństwa ukraińskiego), okupionego liczbą przynajmniej ponad 100 ofiar wśród ludności cywilnej¹. W rezultacie Ukraina obrała „kurs za Zachód”, formułując strategiczne cele swojej polityki zagranicznej w postaci integracji europejskiej i przystąpienia w przyszłości do Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO)², oraz roz-

¹ Na temat przebiegu protestów na kijowskim placu Niepodległości (*Majdanie Nezależnosti*) oraz ich następstw zob. *Revolution and War in Contemporary Ukraine. The Challenge of Change*, O. Bertelsen (red.), [w:] *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, A. Umland (red. serii), t. 161, Columbia University Press, Stuttgart 2017.

² Szerzej: *Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security*, G. Soroka, T. Stępniewski (red.), [w:] *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, A. Umland (red. serii), t. 188, Columbia University Press, Stuttgart 2018.

poczęła długotrwały proces reform wewnętrznych, wdrażanych ze zmiennym skutkiem przez „pomajdanowe” władze w Kijowie³. Jednocześnie wydarzenia te nie mogły zostać niezauważone przez władze Federacji Rosyjskiej (FR), dla których „utrata” Ukrainy (podobnie jak Mołdawii czy Gruzji) z własnej sfery wpływów na rzecz świata euroatlantyckiego stanowiłaby znaczne osłabienie pozycji FR na arenie międzynarodowej⁴. Wraz z bezprawną aneksją Półwyspu Krymskiego przez FR w końcu lutego 2014 roku rozpoczął się akt agresji skierowany przeciwko Ukrainie, który trwa nieprzerwanie do dziś. Za jego kolejne przejawy można uznać prowadzenie przez FR od kwietnia 2014 roku, przy wykorzystaniu tzw. prorosyjskich separatystów, działań zbrojnych na wschodzie Ukrainy czy wydarzenia w Cieśninie Kerczeńskiej z 25 listopada 2018 roku, kiedy rosyjskie okręty wojenne zaatakowały trzy jednostki Marynarki Wojennej Ukrainy, a następnie bezprawnie je zatrzymały, podobnie jak 24 ukraińskich marynarzy.

Niniejsze opracowanie służy zbadaniu jednego z wielu mechanizmów z zakresu szerokiego instrumentarium politycznego, dyplomatycznego, militarne go, jak i *stricte* prawnego wykorzystywanego przez władze ukraińskie po 2014 roku w celu przeciwdziałania skutkom agresji FR, tj. prawa międzynarodowego praw człowieka (PMPC), a w szczególności reżimu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC) z 1950 roku. Wybór tego wątku – analizowanego dogłębnie w punkcie czwartym opracowania – został podyktowany niespotykaną w dotychczasowej historii Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) w Strasburgu skalą złożonych skarg międzypaństwowych przez jedno państwo-stronę przeciwko drugiemu (osiem, choć jedna została wycofana w międzyczasie przez Ukrainę), ponadprzeciętną ilością skarg indywidualnych odnoszących się bezpośrednio do poważnych naruszeń praw człowieka na Krymie i Donbasie (w chwili przygotowywania tekstu to już ponad 4000 skarg) oraz, jak się wydaje, formułującą się strategią władz w Kijowie (rea-

³ Temat reform ukraińskiego wymiaru sprawiedliwości czy implementacji europejskich standardów ochrony praw człowieka (immanentnie związany z głównym wątkiem niniejszego opracowania) został poruszony m.in. w: *Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa człowieka – tożsamość narodowa*, T. Lachowski, V. Mazurenko (red.), Uniwersytet Łódzki, Bookmarked Publishing & Editing, Łódź – Olsztyn 2017.

⁴ A. Podraza, *Transatlantycka strategia wobec Rosji w kontekście kryzysu ukraińskiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 4, s. 19.

lizowaną przez Ministerstwo Sprawiedliwości), zmierzającą do wykorzystania tego mechanizmu w celu przeciwstawienia się rosyjskiej agresji, choć samo pojęcie agresji przynależy wszak do innego reżimu normatywnego, czyli prawa międzynarodowego publicznego (PMP)⁵.

Dlatego też bezpośrednim celem artykułu jest sformułowanie odpowiedzi na postawione pytanie badawcze, zawierające hipotezę o potencjalnie efektywniejszej formule środków prawnych płynących z EKPC dla, po pierwsze, przeciwdziałania nie tylko skutkom poważnych naruszeń PMPC (co jest naturalnym rezultatem ich zastosowania), ale także pogwałcenia fundamentalnych norm PMP o charakterze *ius cogens* (zakaz agresji), jak i międzynarodowego prawa humanitarnego (MPH) czy międzynarodowego prawa karnego (MPK) – analizowanych w punkcie drugim. Po drugie zaś, wykorzystanie instrumentów PMPC jawi się jako pewien element polityki zagranicznej państwa, w szczególności przeciwstawienia się polityce dezinformacji i manipulacji prowadzonej przez FR wokół wydarzeń na Ukrainie od 2014 roku⁶. Podobnie należy rozumieć wykorzystanie innych mechanizmów sądowych i dyplomatycznych przez Kijów, o czym traktuje punkt trzeci artykułu.

Warto przy tym podkreślić, że mimo tak zakreślonego tematu należy być świadomym, iż również państwo ukraińskie mogło naruszyć pewne normy PMP w toku konfrontacji z FR (a także konkretne osoby fizyczne, biorąc pod uwagę regulacje MPK), o czym zresztą donosiły organizacje międzynarodowe rządowe i pozarządowe od początku konfliktu⁷. Nie zmienia to jednak faktu, że zarówno skala, jak i powaga (*ius cogens*) pogwałcenia norm PMP przez FR uprawnia do przeprowadzenia wskazanej w tytule artykułu analizy badawczej.

⁵ Źródło: wywiad z Iwanem Liszczyńą, wiceministrem sprawiedliwości w rządzie Ukrainy, przeprowadzony 01.06.2018 w Kijowie.

⁶ Co może przypominać pewną wariację teorii praktycznego podejścia do PMP jako istotnego przede wszystkim wtedy, gdy pozwala na realizację pewnych interesów państwa na arenie międzynarodowej i wypełnia społeczne zapotrzebowanie (*a policy approach*), niż stricte normatywnego, opartego na abstrakcyjnym obowiązaniu norm PMP (*a rule approach*). Por. M. Koskenniemi, *The Politics of International Law*, „European Journal of International Law”, t. 4, 1990, nr 1, s. 10-11.

⁷ Większość zarzutów dotyczyła przede wszystkim postępowania batalionów ochotniczych, jak np. Batalion Ajdar, które mogły dopuścić się popełnienia zbrodni wojennych, ale i jednostek pod dowództwem Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU), potencjalnie naruszających prawa człowieka. Por. Biuro Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka, *Report on the Human Rights Situation in Ukraine*, 15.12.2014, par. 43-44, https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/OHCHR_eighth_report_on_Ukraine.pdf (dostęp do wszystkich użytych w tekście źródeł internetowych na dzień 17.01.2019).

W opracowaniu zastosowano przede wszystkim metodę dogmatyczną (krytyczna analiza źródeł PMP czy orzecznictwa międzynarodowych sądów, na czele z ETPC, oraz prac doktryny i praktyków), charakterystyczną dla nauk prawnych, jak i – pomocniczo – skorzystano także z metod badawczych nauk pokrewnych (politologia, socjologia), przede wszystkich badań terenowych oraz wywiadów pogłębionych⁸.

2. Zdeterminowanie parametrów aktu agresji FR wobec Ukrainy, jak i charakteru trwającego konfliktu zbrojnego

Szereg działań podejmowanych w stosunku do Ukrainy przez FR od końca lutego 2014 roku określić można jako akt agresji na gruncie prawa międzynarodowego. Należy przy tym zauważyć, że choć działania zbrojne są tylko pewnym elementem szerszej tzw. wojny hybrydowej FR przeciwko Ukrainie (wymiar wojny informacyjnej, energetycznej, ekonomicznej i innych), według ekspertów prowadzonej w praktyce długo przed 2014 rokiem⁹, a zatem pojęcia nieznanego dla reżimu PMP (a raczej nauk politycznych czy o bezpieczeństwie), to mają swoje prawnomiędzynarodowe konsekwencje.

Operacja specjalna FR zmierzająca do aneksji Półwyspu Krymskiego, w następstwie użycia nieoznakowanych wojsk (tzw. „zielone ludziki”) i bezprawnego referendum przeprowadzonego na Krymie 16 marca 2014 roku, naruszyła w szczególności art. 2 (4) Karty Narodów Zjednoczonych (KNZ), mówiący o zakazie użycia siły „przeciwko całości terytorialnej lub niepodległości (...) państwa”, art. 2 (7) KNZ, stanowiący zakaz ingerencji w sprawy wewnętrzne innego państwa, a także Memorandum Budapesztańskie z 1994 roku, gwarantujące

⁸ Mając na względzie chęć oceny tworzącej się strategii władz w Kijowie co do wykorzystania pewnych mechanizmów PMPC (a także innych), a zatem dynamicznej i żywej materii, podlegającej ciągłej ewolucji, przeprowadzenie wywiadów pogłębionych wydaje się uprawnione i konieczne. Badania terenowe są zaś wynikiem wielokrotnych wyjazdów naukowo-badawczych Autora niniejszego opracowania na Ukrainę w latach 2014-2018, w tym zwłaszcza wywiadów pogłębionych przeprowadzonych z przedstawicielami rządu Ukrainy, parlamentarzystami różnych frakcji, reprezentantami organizacji pozarządowych, analitykami i ekspertami oraz naukowcami i praktykami prawa międzynarodowego, jak i nauk pokrewnych. Zostało to odnotowane w odpowiednich fragmentach opracowania.

⁹ Є. Магда, *Гібридна війна. Вихити та перемогти*, Vivat Publishing, Харків 2015, s. 27-28.

Ukrainie integralność terytorialną i suwerenność za cenę pozbycia się przez nią arsenału nuklearnego (co prawda to niewiążące prawnie porozumienie, jednak podpisane również przez FR). Pomimo zaprzeczenia przez Kreml obecności wojsk rosyjskich na Krymie (a później także na Donbasie), w praktyce w działaniach tych wzięły udział jednostki wojskowe FR (np. przebywające do tej pory legalnie na Krymie wojska Floty Czarnomorskiej, ale działające wbrew postanowieniom umów między FR a Ukrainą z 1997 i 2010 roku) – przyznał to zresztą później prezydent FR, Władimir Putin, w „słynnym” filmie dokumentalnym „Krym. Droga do ojczyzny”¹⁰. Zachowania te należy ponadto zaklasyfikować jako akt agresji (napaść zbrojna) w świetle rezolucji Zgromadzenia Ogólnego (ZO) Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) nr 3314 z 14 grudnia 1974 roku, stanowiącej odbicie wiążącego prawa zwyczajowego, a także normę peremptoryjną (*ius cogens*) w systemie PMP¹¹. Taką samą ocenę omawianych wydarzeń znajdujemy w dokumentach przyjmowanych przez różne organizacje międzynarodowe, choć o charakterze co najwyżej tzw. miękkiego prawa (*soft law*, niewiążące) – np. ZO ONZ¹², Unię Europejską (UE)¹³ czy Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (ZPRE)¹⁴. Przyjęcie jakichkolwiek wiążących rezolucji przez organ do tego upoważniony, tj. Radę Bezpieczeństwa (RB) ONZ, jest w praktyce niemożliwe przez stałe członkostwo FR w RB, uprawniające do prawa weta (z czego zresztą FR już kilkakrotnie skorzystała odnośnie do wydarzeń na Ukrainie).

Biorąc pod uwagę aspekt konfliktu zbrojnego toczącego na wschodzie Ukrainy, należy wskazać, że wiosną 2014 roku, przy pomocy FR, zostały nielegalnie utworzone republiki separatystyczne (innymi słowy: para państwa)¹⁵, tzw. „Doniecka Republika Ludowa” (DRL) i „Ługań-

¹⁰ *Крым. Путь на Родину. Документальный фильм Андрея Кондрашова*, 15.03.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=t42-71RpRgI>.

¹¹ Konsekwencją złamania normy *ius cogens* przez dane państwo jest obowiązek nieuznawania sytuacji niezgodnych z prawem (a zatem np. aneksji Krymu przez FR), ciążyący na innych podmiotach prawa międzynarodowego. Por. Opinia doradcza MTS z 21.6.1971 w sprawie skutków prawnych obecności Afryki Południowej w Namibii, ICJ Reports 1971.

¹² Rez. ZO ONZ, *Territorial integrity of Ukraine*, 27.03.2014, nr 68/262.

¹³ *EU statement on "Russia's Ongoing Aggression against Ukraine and Illegal Occupation of Crimea"*, 11.11.2016, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/pc_1118_eu_on_ukraine.pdf.

¹⁴ Rez. ZPRE, *Political consequences of the Russian aggression in Ukraine*, nr 2132 (2016).

¹⁵ Państwa nieuznawane (para państwa czy *quasi*-państwa) nie są podmiotami prawa międzynarodowego, choć najczęściej posiadają większość atrybutów państwa, jednak są pozbawione

ska Republika Ludowa” (ŁRL), co naruszyło integralność terytorialną państwa ukraińskiego¹⁶. Przypisanie aktów naruszających PMP FR może nastąpić w świetle rozwiązań Projektu Artykułów Komisji Prawa Międzynarodowego dotyczących odpowiedzialności państwa za czyny niedozwolone z 2001 roku (a stanowiących w zasadniczym wymiarze refleks wiążącego prawa zwyczajowego): albo na gruncie art. 4 (bezpośrednie działanie organów FR, np. bombardowanie terytorium Ukrainy z terytorium FR, stanowiące naruszenie art. 2 (4) KNZ), albo art. 8 (aktywność tzw. separatystów naruszająca PMP przypisywana jest FR, jeśli działali oni na podstawie instrukcji lub pod kontrolą Kremla). Niewątpliwie drugi wariant napotyka jednak pewną trudność dowodową, zwłaszcza ze względu na tzw. test „efektywnej kontroli”, sformułowany przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (MTS) w sprawie *Nikaragui przeciwko USA* (omawiany poniżej w tekście).

Staranowanie i zaatakowanie jednostek Marynarki Wojennej Ukrainy przez jednostki pływające Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB) FR 25 listopada 2018 roku w Cieśninie Kerczeńskiej¹⁷, w odróżnieniu od wcześniej analizowanych, stanowiło pierwsze „otwarte” użycie siły przez armię FR przeciwko Ukrainie. Jak się jednak wydaje, trzeba za Serhijem Sajapinem skonstatować, że omawiane wydarzenia nie stanowią nowego („osobnego”) aktu agresji,

możliwości wejścia w relacje z innymi państwami, co jest wynikiem ich bezprawnego powstania. Najczęściej wspierane są przez państwo-protektora, żywotnie zainteresowanego faktycznym funkcjonowaniem takiego tworu. Zob. R. Bryant, *Living with Liminality: De Facto States on the Threshold of the Global*, „The Brown Journal of World Affairs”, t. 20, 2014, nr 2, s. 125.

¹⁶ Można postawić także tezę, że kreacja tzw. DRL i ŁRL przy pomocy FR nastąpiła również w wyniku aktu agresji, co implikuje zakaz ich uznawania. Sytuacja ta przypomina konsekwencję inwazji Turcji na Cypr w 1974 roku i powstanie separatystycznej Tureckiej Republiki Cypru Północnego, nieuznawanej – oprócz Turcji – przez żadnego członka społeczności międzynarodowej. Zob. T. Grzywaczewski, „Ludowe republiki Donbasu” – granice prawa do samostanowienia a fenomen quasi-państw, „Studia Prawnicze KUL”, t. 62, 2015, nr 2, s. 102.

¹⁷ Poza kontekstem konfliktu zbrojnego, zachowanie FR może naruszać także postanowienia art. 19 i 21 Konwencji ONZ o Prawie Morza z 1982 roku, statuujące prawo nieszkodliwego przepływu, a także umowy dwustronnej pomiędzy Ukrainą a FR z 2003 roku, ustanawiającej reżim Morza Azowskiego i Cieśniny Kerczeńskiej. Warto wspomnieć, że oba państwa traktują te obszary jako historyczne wody wewnętrzne, z czym jednak nie zgadzają się inne podmioty prawa międzynarodowego. Niemniej jednak, mając na względzie stosowanie reżimu MPH, a w tym zwłaszcza prawa wojny morskiej, wydaje się, że w pierwszej kolejności należałoby przypisać FR złamanie właśnie tych norm, a nie Konwencji o Prawie Morza. Por. J. Kraska, *The Kerch Strait Incident: Law of the Sea or Law of Naval Warfare?*, „EJIL: Talk!”, 03.12.2018, <https://www.ejiltalk.org/the-kerch-strait-incident-law-of-the-sea-or-law-of-naval-warfare/>.

ale są kolejną odsłoną aktu agresji trwającego od wczesnej wiosny 2014 roku – rezolucja ZO ONZ z 1974 roku w art. 2 wskazuje bowiem, że to *pierwsze* użycie siły w sprzeczności z postanowieniami KNZ stanowi akt agresji¹⁸. Pierwsze użycie siły nastąpiło natomiast w końcu lutego 2014 roku na Krymie i to od tego momentu mówimy o stanie międzynarodowego konfliktu zbrojnego na gruncie MPH (co jest ważne z perspektywy odpowiedzialności prawnej FR). Z tego względu, prowadzenie działań zbrojnych na Donbasie przez FR należy również uważać za kolejną odsłonę aktu agresji rozpoczętego wraz z aneksją Krymu.

Co więcej, odróżnić należy sam akt agresji (regulacje PMP, *ius ad bellum*) od charakteru konfliktu zbrojnego (normy MPH, *ius in bello*)¹⁹. Pomijając analizy doktryny, trzeba podkreślić, że w praktyce jedyną oficjalną instytucją, która wypowiedziała się jak dotychczas w tej kwestii był Prokurator Międzynarodowego Trybunału Karnego (MTK) w Hadze, choć w formie niewiążących prawnie sprawozdań. Prokurator MTK, Fatou Bensouda, w swoich corocznych raportach, poczynając od 2016 roku (aż do ostatniego dostępnego z 2018 roku), konsekwentnie wskazuje na istnienie międzynarodowego konfliktu zbrojnego pomiędzy FR a Ukrainą (od 26 lutego 2014 roku) stosownie do wydarzeń na Krymie, oceniając ponadto obecność FR na Półwyspie jako stan (ciągłej) okupacji, odpowiadający definicji z art. 43 IV Konwencji haskiej z 1907 roku. W relacji do toczącego się konfliktu zbrojnego na wschodniej Ukrainie, Prokurator MTK wskazuje na równoległe istnienie międzynarodowego konfliktu zbrojnego (między FR a Ukrainą, począwszy od 17 lipca 2014 roku) i niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego (pomiędzy tzw. DRL i ŁRL a rządem w Kijowie), akcentując konieczność wykorzystania przepisów Statutu Rzymskiego MTK znajdujących zastosowanie w obu przypadkach konfliktu zbrojnego²⁰. Agnieszka Szpak również sugeruje rozróżnie-

¹⁸ S. Sayapin, *The End of Russia's Hybrid War against Ukraine?*, „Opinio Iuris”, 04.01.2019, <http://opiniojuris.org/2019/01/04/the-end-of-russias-hybrid-war-against-ukraine/>.

¹⁹ M. Sassòli, *Ius ad Bellum and Ius in Bello – The Separation between the Legality of the Use of Force and Humanitarian Rules to Be Respected in Warfare: Crucial or Outdated?*, [w:] *International Law and Armed Conflict: Exploring the Faultlines. Essays in Honour of Yoram Dinstein*, M. N. Schmitt, J. Pejic (red.), Martinus Nijhoff Publisher, Leiden – Boston 2007, s. 244.

²⁰ Biuro Prokuratora MTK, *Report on Preliminary Examination Activities 2018*, 05.12.2018, par. 68; 72-73, <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/181205-rep-otp-PE-ENG.pdf>. Prokurator MTK wskazuje

nie sytuacji obserwowanej na Krymie od tej na Donbasie, podnosząc, że na wschodzie Ukrainy z pewnością stopień zorganizowania tzw. separatystów pozwala zaklasyfikować te grupy paramilitarne jako stronę konfliktu o charakterze niemiędzynarodowym, jednak bez wykazania ich podległości lub działania zgodnie z instrukcjami lub pod kontrolą FR ciężko mówić o stanie okupacji na Donbasie, przynajmniej w świetle MPH²¹. Nie należy jednak zapominać, że międzynarodowy konflikt zbrojny na wschodniej Ukrainie może zaistnieć nie tylko w wyniku ustalenia stopnia kontroli FR nad separatystami („efektywna” bądź „ogólna”), ale w wyniku bezpośredniego działania wojsk FR, co podnoszone jest niemal od początku konfliktu, a dowody gromadzone są nie tylko przez władze w Kijowie, ale też przez liczne organizacje pozarządowe²². Wreszcie wydarzenia z 25 listopada 2018 roku z Cieśniny Kerczeńskiej można zaklasyfikować jako element międzynarodowego konfliktu zbrojnego („otwarty atak” jednostek FR na jednostki ukraińskie), bez względu na ich rzeczywisty, relatywnie niski stopień intensywności²³ (tzw. obiektywna teoria konfliktu zbrojnego), co powoduje, że status zatrzymanych ukraińskich marynarzy powinien być determinowany przepisami II Konwencji Genewskiej (KG) o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu i III KG o traktowaniu jeńców wojennych z 1949 roku²⁴. Dlatego też traktowanie ukraińskich jeńców wojennych jako zwykłych przestępców stanowi naruszenie przez FR wskazanych regulacji MPH.

Na koniec tego fragmentu rozważań należy z całą stanowczością odrzucić argumenty strony rosyjskiej, mówiące o realizacji prawa „narodu krymskiego” do samostanowienia (taki naród sam w sobie

ponadto, że w rozumieniu Statutu Rzymskiego czyny popełnione przez przedstawicieli FR lub separatystów mogą wypełniać znamiona zbrodni przeciwko ludzkości (np. wymuszone zaginięcia, tortury, przymusowe wysiedlenia krymskich Tatarów) lub zbrodni wojennych (np. przymusowe wcielanie krymskich Tatarów do sił zbrojnych FR) (par. 74-92).

²¹ A. Szpak, *Legal classification of the armed conflict in Ukraine in light of international humanitarian law*, „Hungarian Journal of Legal Studies”, t. 58, 2017, nr 3, s. 261.

²² Zob. np. InformNapalm, *Russian Aggression*, https://informnapalm.org/db/russian-aggression/#lang=en&page=m_unit.

²³ Co niezbędne jest natomiast dla zdeterminowania niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego.

²⁴ M. Piątkowski, *Incydent na Morzu Azowskim a stosowanie Konwencji genewskich z 1949 roku*, „Obserwator Międzynarodowy”, 27.11.2018, <http://obserwatormiędzynarodowy.pl/2018/11/27/incydent-na-morzu-azowskim-stosowanie-konwencji-genewskich-z-1949-roku-analiza/>.

nie istnieje, a naród Tatarów krymskich zdecydowanie opowiedział się za pozostaniem w granicach Ukrainy) i jednocześnie legitymizujące do użycia siły przeciwko Ukrainie (1 marca 2014 roku Rada Federacji upoważniła W. Putina do podjęcia działań zbrojnych w związku z sytuacją na Ukrainie). Podobnie nie znajdują oparcia w regulacjach PMP argumenty o „samostanowieniu” tzw. republik Donbasu (brak jest bowiem w PMP prawa do jednostronnej secesji²⁵), „uciskanych” przez władze w Kijowie (brak poparcia w faktach tej tezy, np. raportach organizacji międzynarodowych lub wyrokach właściwych sądów), co mogłoby jakkolwiek uzasadnić interwencję militarną na bazie np. koncepcji „odpowiedzialności za ochronę” (*responsibility to protect*) czy kontrowersyjnej interwencji humanitarnej²⁶. Wreszcie, nawet jeśli przyjąć, że nowe „pomajdanowe” władze obaliły legalnie wybranego prezydenta W. Janukowycza w drodze zamachu stanu (choć mocniejszy wydaje się argument przeciwny, mówiący o utracie przez Janukowycza mandatu do sprawowania władzy wraz z użyciem siły, w tym służb specjalnych oraz zaproszonych z FR jednostek, przeciwko własnemu narodowi²⁷), to warto pamiętać, że zamach stanu jako taki nie jest regulowany i nie podlega ocenie przez system PMP²⁸.

²⁵ Jednostronna secesja jest możliwa tylko w sytuacji nadzwyczajnej (*remedial secession*), kiedy grupie społecznej tworzącej „naród” (lecz niebędącej „tylko” mniejszością narodową, która posiada swoje państwo macierzyste) i żyjącej w danym państwie systematycznie odmawia się respektowania ich praw człowieka i nie ma innej drogi (np. autonomia) dla zaprzestania naruszeń (wzorzec skonstruował Sąd Najwyższy Kanady w sprawie pytania o prawną możliwość secesji prowincji Quebec).

²⁶ V. Bilková, *The Use of Force by the Russian Federation in Crimea*, „Heidelberg Journal of International Law”, t. 75, 2015, s. 49.

²⁷ Warto wskazać, że 24 stycznia 2019 roku sąd w Kijowie skazał W. Janukowycza za zdradę stanu i sprzyjanie wojnie napastniczej FR przeciwko Ukrainie na 13 lat pozbawienia wolności, a jednym z kluczowych dowodów był list z 1 marca 2014 roku, w którym Janukowycz zwrócił się do W. Putina o użycie sił zbrojnych FR na terytorium Ukrainy. Wobec stałego przebywania byłego prezydenta Ukrainy na terytorium FR, wyrok miał charakter zaoczny – wskazuje się przy tym, że sam proces i jego przebieg mogły naruszać prawa i gwarancje procesowe oskarżonego, co może w przyszłości skutkować skargą Janukowycza przeciwko Ukrainie do ETPC na podstawie m.in. naruszenia art. 6 EKPC. Por. T. Lachowski, *Wiktor Janukowycz skazany za zdradę stanu – jakie skutki przyniesie wyrok?*, „Obserwator Międzynarodowy”, 31.01.2019, <http://obserwatormiędzynarodowy.pl/2019/01/31/dr-tomasz-lachowski-wiktor-janukowycz-skazany-za-zdrade-stanu-jakie-skutki-przyniesie-wyrok-komentarz/>.

²⁸ M. Marcinko, B. Rogala, *The Ukrainian Crisis: a Test for International Law?*, „Polish Review of International and European Law”, t. 5, 2016, nr 1, s. 42-43.

3. Działania podejmowane przez Ukrainę w celu przeciwdziałania agresji FR

Jak zostało to już zarysowane wcześniej, aktywność Ukrainy w celu przeciwstawienia się agresji FR można podzielić na środki militarne (obronne), dyplomatyczne, polityczne, jak i ściśle prawne zmierzające do wszczęcia postępowań przed właściwymi sądami przeciwko FR. Wskazane działania mają ponadto wymiar międzynarodowy lub krajowy i zmierzają do odzyskania przez władze w Kijowie pełnej kontroli nad całością swojego terytorium²⁹.

Bezpośrednio po wybuchu walk zbrojnych na wschodzie Ukrainy, władze w Kijowie zdecydowały się na rozpoczęcie 13 kwietnia 2014 roku antyterrorystycznej operacji (ATO), wymierzonej w nielegalne formacje wojskowe tzw. prorosyjskich separatystów. Koordynowana przez Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU) ATO, a więc służbę specjalną, a nie formację wojskową, była często krytykowana zarówno przez społeczeństwo ukraińskie, które podnosiło, że działania o znamionach regularnego (międzynarodowego) konfliktu zbrojnego (potocznie mówiąc: wojny przeciwko Rosji i wspieranych przez Kreml grup paramilitarnych) toczony są „pod płaszczykiem” operacji antyterrorystycznej o charakterze wewnętrznym, jak i przez ekspertów od wojskowości, wskazujących na jej nieefektywność pod kątem wojskowo-administracyjnym³⁰. ATO została zastąpiona przez operację wojskową pod kierownictwem Połączonego Sztabu Sił Zbrojnych Ukrainy, powołaną na mocy ustawy o deokupacji i reintegracji Donbasu, przegłosowanej 18 stycznia 2018 roku przez Radę Najwyższą. Wskazana ustawa była również pierwszym aktem normatywnym prawa krajowego Ukrainy, w którym określono FR jako agresora i okupanta, podnosząc, że zarówno Krym, jak i zajęte przez tzw. prorosyjskich separatystów części obwodów ługańskiego i donieckiego okupowane są przez FR, a Ukraina nie odpowiada prawnie za jej działania na tym obszarze. Co więcej, należy także wskazać, że w następstwie ataku jednostek FSB FR na trzy okręty Marynarki Wojennej Ukrainy 25 listopada 2018 roku w Cieśninie Kerczeńskiej prezydent Ukrainy wydał

²⁹ Ze względu na ograniczone ramy opracowania, zasygnalizowane są tylko te działania, które w bezpośredni sposób dotyczą głównego wątku artykułu.

³⁰ Źródło: wywiad z Dmytrem Tymczukiem, koordynatorem grupy „Informacyjny Opór”, deputowanym Rady Najwyższej Ukrainy, przeprowadzony 28.11.2018 w Kijowie.

dekret o wprowadzeniu stanu wojennego na okres 30 dni w 10 obwodach Ukrainy (potwierdzony ustawą przez Radę Najwyższą), który zakończył swoje obowiązywanie 26 grudnia 2018 roku. Pomimo pewnych kontrowersji (zwłaszcza natury ściśle politycznej) stan wojenny oceniany był raczej pozytywnie jako instrument przydatny do sprawdzenia gotowości bojowej i mobilności wojska ukraińskiego w następstwie otwartego ataku ze strony sił (FSB) FR³¹.

Mając na względzie metody dyplomatyczne i polityczne zmierzające do pokojowego rozstrzygnięcia konfliktu zbrojnego, istotne jest wskazanie rozmów toczonych najpierw w tzw. „formacie genewskim” (w obecności ministrów spraw zagranicznych Ukrainy, Rosji, USA oraz Wysokiego Przedstawiciela UE do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa), a następnie w „formacie normandzkim” (przy udziale Ukrainy, Rosji, Francji i Niemiec). I choć w istocie oba te formaty nie spowodowały całkowitego przerwania walk zbrojnych, toczonych z różną intensywnością do dziś, to efektywniejszy okazał się „format normandzki”, którego rezultatem było podpisanie dwóch porozumień mińskich (Mińsk-I 5 września 2014 roku, a Mińsk-II 12 lutego 2015 roku). Pomimo wielu niedoskonałości (choć niektórzy analitycy mówią wprost o ich „martwym” charakterze, wskazując, że nigdy nie udało się tych postanowień implementować w pełni, zwłaszcza w aspekcie politycznym, choć również wojskowym³²), porozumienia mińskie są w praktyce jedyną faktyczną podstawą do rozstrzygnięcia konfliktu zbrojnego w kontekście wielostronnych rozmów międzynarodowych, chociaż nie posiadają statusu wiążącego traktatu międzynarodowego (to tylko porozumienie polityczne). Ponadto za istotne należy uznać te działania dyplomatyczne, podejmowane przez władze Ukrainy, które mają na celu doprowadzenie do powołania misji pokojowej ONZ na Donbasie – w chwili obecnej wydaje się jednak,

³¹ T. Lachowski, *Yevhen Mahda: Martial Law is to remind the Ukrainian society Russian aggression and war is still ongoing*, „New Eastern Europe”, 13.12.2018, <http://neweasterneurope.eu/2018/12/13/yevhen-mahda-martial-law-remind-ukrainian-society-war-russian-aggression-still-ongoing/>.

³² Zob. A. Wilk, T. A. Olszański, W. Górecki, *Porozumienie mińskie – rok gry pozorów*, „Analizy OSW”, 10.02.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-02-10/porozumienie-minskie-rok-gry-pozorow>.

że bez zgody FR nie jest możliwe utworzenie wskazanej misji, która w ocenie Kremla byłaby sprzeczna z interesami państwa rosyjskiego³³.

Począwszy od 2014 roku, Ukraina prowadzi także wzmożoną ofensywę przed sądami międzynarodowymi.

W pierwszej kolejności warto przypomnieć pozew złożony przez Ukrainę przeciwko FR do MTS, do czego doszło 17 stycznia 2017 roku. Ukraina zarzuciła w nim FR złamanie szeregu postanowień Konwencji ONZ w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1965 roku oraz Konwencji ONZ o zwalczaniu finansowania terroryzmu z 1999 roku, domagając się m.in. zaprzestania dokonywania przez FR naruszeń na Tatarach krymskich, jak i zaopatrywania w broń, finansowania i szkolenia bojówek paramilitarnych tzw. DRL i ŁRL, w tym stwierdzenia odpowiedzialności FR za zestrzelenie samolotu pasażerskiego MH17 w lipcu 2014 roku³⁴. 19 kwietnia 2017 roku MTS wydał tymczasowe orzeczenie (choć nie oznacza to jeszcze ostatecznego uznania swojej jurysdykcji przez haski Trybunał), w którym nakazał FR powstrzymanie się od nakładania na społeczność Tatarów krymskich instrumentów uniemożliwiających lub ograniczających funkcjonowanie instytucji przedstawicielskich (w tym Medżlisu), co zostało jednak zignorowane przez Moskwę. Ostateczny wyrok MTS może wskazać na sprawowanie „efektywnej kontroli” przez Rosję nad prorosyjskimi separatystami na Donbasie, co jednak wymaga udowodnienia, że działanie ich odbyło się zgodnie z instrukcjami lub rozkazem wydanym bezpośrednio przez Kreml, co – jak zostało to już wcześniej nadmienione – może być trudnym zadaniem z punktu widzenia dowodowego. Ponadto Ukraina jest jednak ograniczona charakterem obu konwencji, innymi słowy, podstaw prawnych roszczeń co do zakresu swoich żądań. W konsekwencji MTS wcale nie musi odnieść się do esencji działań FR względem aneksji Półwyspu Krymskiego czy trwającego konfliktu zbrojnego na Donbasie. Wreszcie sam spór może to-

³³ Por. T. Iwański, J. Strzelecki, W. Konończuk, *Rosyjska rozgrywka w sprawie sił ONZ w Donbasie*, „Analizy OSW”, 06.09.2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-09-06/rosyjska-rozgrywka-w-sprawie-sil-onz-w-donbasie>.

³⁴ Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (*Ukraine v. Russian Federation*), 17.01.2017, <http://www.icj-cij.org/files/case-related/166/19314.pdf>.

czyć się bardzo długo pod względem czasowym, a istnieje także realne ryzyko polegające na niewykonaniu ostatecznego wyroku przez FR.

Po drugie, choć chronologicznie wydarzenie to nastąpiło wcześniej, należy przywołać zwrócenie się przez Radę Najwyższą do MTK o pomoc w ściganiu sprawców zbrodni międzynarodowych (osób fizycznych) na terytorium Ukrainy (pamiętając, że Trybunał działa w oparciu o zasadę komplementarności – pozostawia w pierwszej kolejności wykonanie pierwotnego zobowiązania osądzenia osób winnych krajowym organom). Należy też mieć na uwadze to, że Ukraina nie jest stroną Statutu Rzymskiego – podpisała go w 2000 roku, obecnie zaś trwa ożywiona dyskusja w przedmiocie ratyfikacji Statutu, wniesiono już odpowiednią poprawkę do (art. 124) Konstytucji Ukrainy, która tę ratyfikację umożliwi, choć nie wcześniej niż 30 czerwca 2019 roku³⁵. Niemniej jednak na podstawie jego art. 12 (3) ukraiński parlament wydał dwie tzw. rezolucje *ad hoc*, uznające jurysdykcję MTK w kontekście możliwych zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych podczas protestów na Majdanie (pierwsza rezolucja) oraz zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych (w szczególności popełnionych w trakcie operacji zakończonej aneksją Półwyspu Krymskiego oraz trwającego konfliktu na Donbasie) w okresie od 20 lutego 2014 roku (bez wskazania daty końcowej), o czym traktowała druga rezolucja³⁶. W chwili obecnej trwa badanie wstępne (*preliminary examination*) przez Prokuratora MTK (omawiane już w punkcie drugim tego opracowania), choć należy zauważyć, że względem zbrodni na Majdanie Prokurator, analizując zebrany materiał dowodowy, stwierdził, że nie spełniają one warunku stawianego przez art. 7 Statutu Rzymskiego, tj. „rozległego lub systematycznego” ataku skierowanego przeciwko ludności cywil-

³⁵ Brak ratyfikacji Statutu tuż po jego podpisaniu był wynikiem wyroku ukraińskiego Sądu Konstytucyjnego z 2001 roku, stwierdzającego, że fragment preambuły „shall be complementary to national criminal jurisdictions” narusza art. 124 Konstytucji Ukrainy, który określa, że konstytucja nie dopuszcza delegowania funkcji orzekania na inne sądy niż ukraińskie. Warto podkreślić jednak, że wyrok ten przyjęty został w rezultacie skorzystania przez Sąd z błędnego rosyjskojęzycznego przekładu Statutu Rzymskiego, ponieważ w rzeczywistości wskazany fragment preambuły determinuje zasadę komplementarności, a nie delegowanie funkcji orzeczniczych sądów krajowych na MTK. Zob. O. Senatorowa, *Die Ukraine und der Internationale Strafgerichtshof: Der lange Weg zur Gerechtigkeit*, „Ukraine-Analysen”, 2018, nr 208, 06.11.2018, <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen208.pdf>.

³⁶ Szerzej: I. Marchuk, *Ukraine and the International Criminal Court: Implications of the Ad Hoc Jurisdiction Acceptance and Beyond*, „Vanderbilt Journal of Transnational Law”, t. 49, 2016, s. 323-370.

nej. Nie ulega wątpliwości, że MTK może osądzić sprawców zbrodni pochodzących nawet z FR (mimo że nie jest stroną Statutu), może także dla potrzeb pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osób fizycznych stwierdzić istnienie „ogólnej kontroli” (*overall control*) sprawowanej przez FR nad osobami walczącymi „pod flagami” tzw. DRL i ŁRL – co zauważył już wcześniej w analogicznej sprawie Międzynarodowy Trybunał Karny ds. byłej Jugosławii (MTKJ) w sprawie *Tadicia*³⁷. Nie zmienia to jednak faktu, że proces ten wymaga pełnej współpracy ze strony władz ukraińskich (MTK nie ma własnego wojska czy policji), co najskuteczniej zostanie osiągnięte dopiero po ratyfikacji Statutu. Ponadto, pamiętając, że w zbliżonej w stanie faktycznym sytuacji względem Gruzji (na kanwie agresji FR na Gruzję w sierpniu 2008 roku) MTK zajęło aż osiem lat przejście ze stanu badania wstępnego do wszczęcia postępowania w sprawie (*investigation*, ale wciąż *ad rem*, a nie *ad personam*), nie należy spodziewać się szybkich wyroków wydanych przez haski Trybunał również w sytuacji Ukrainy.

Wreszcie, warto pokrótce wspomnieć o postępowaniach, które z inicjatywy władz Ukrainy lub ukraińskich przedsiębiorstw prywatnych zostały wszczęte przeciwko FR przed Stałym Trybunałem Arbitrażowym w Hadze. Pomimo zapadłych już kilku orzeczeń na korzyść podmiotów ukraińskich (np. zasądzonych odszkodowań na rzecz przedsiębiorstw oligarchy Ihora Kołomojskiego, które zostały znacjonalizowane przez FR po nielegalnej aneksji Krymu), strona rosyjska konsekwentnie odmawia uznania jurysdykcji Trybunału, a tym samym wykonania wyroków³⁸.

4. Sprawy przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka związane z wydarzeniami na Krymie i Donbasie

Kolejnym reżimem wykorzystywanym przez Kijów jest PMPC, zarówno instrument skargi międzypaństwowej (przeciwko FR), jak i skarg

³⁷ Wyrok MTKJ z 15.07.1997 w sprawie *Prokurator przeciwko Tadicowi*, sprawa nr IT-94-1-A, par. 162.

³⁸ Szerzej: K. Nieczypor, *O sprawiedliwość i odszkodowania. Ukraina przeciwko Rosji w sądach międzynarodowych*, „Komentarze OSW”, 11.06.2018, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-06-11/o-sprawiedliwosc-i-odszkodowania-ukraina-przeciwko-rosji-w>.

indywidualnych, składanych masowo przeciwko Ukrainie i FR przed ETPC.

a. Skargi międzypaństwowe

W odpowiedzi na agresję FR wobec Ukrainy i zarzucane przez stronę ukraińską poważne naruszenia PMPC przez państwo rosyjskie, władze ukraińskie złożyły już osiem skarg międzypaństwowych przeciwko FR do ETPC (jedna z nich została w międzyczasie wycofana przez władze w Kijowie). To absolutny rekord, mając na względzie dotychczasową historię wykorzystania tej instytucji w systemie EKPC – od 1956 roku i pierwszej skargi *Grecji przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* państwo-strony złożyły zaledwie 26 takich skarg (z czego aż 12 dotyczy FR – cztery złożyła Gruzja, a pozostałe Ukraina)³⁹.

Mechanizm skargi międzypaństwowej reguluje art. 33 EKPC, który uprawnia każde państwo-stronę do wniesienia skargi przeciwko innemu, jeśli uważa, że naruszyło ono postanowienia EKPC lub któryś z jej protokołów. Co ważne, przepis ten nie dotyczy wyłącznie możliwych naruszeń praw człowieka, ale każdego działania łamiącego EKPC (np. brak wykonania wyroku czy współpracy z ETPC). Należy także zauważyć, że motywacje państwa składającego ten typ skargi są na ogół bardziej złożone niż osoby fizycznej, decydującej się na skargę indywidualną. Mogą one co prawda dotyczyć tak samo naruszeń praw człowieka przez państwo pozywane w obrębie jurysdykcji państwa pozywanego (co upodabnia skargę międzypaństwową do indywidualnej), ale mogą mieć także szerszy wymiar, odnoszący się zbiorczo do szeregu naruszeń EKPC przez ustawodawstwo czy praktykę administracyjną bądź stawiający ETPC pytanie o zbadanie ustawodawstwa lub praktyk administracyjnych danego państwa pozywanego⁴⁰. Pozwala to na postawienie tezy o skardze międzynarodowej posiadającej charakter *actio popularis*, umożliwiającej państwom-stronom upomnienie się o stan przestrzegania praw człowieka przez inne państwo-stronę, nawet bez bezpośredniego związku z państwem składającym skargę (np. skargi *Danii, Norwegii, Szwecji i Holandii przeciwko Grecji*, zwią-

³⁹ Zestawienie wszystkich dotychczasowych skarg międzypaństwowych można znaleźć na stronie: https://www.echr.coe.int/Documents/InterStates_applications_ENG.pdf.

⁴⁰ A. Płoszka, *Koniec strasburskiego mechanizmu skargi międzypaństwowej?*, „Studia Europejskie”, t. 2, 2013, s. 173-174.

zane działalnością autorytarnego rządu pułkowników). Podobnymi ułatwieniami w porównaniu ze skargą indywidualną są też wymóg wykorzystania jedynie krajowych środków odwoławczych oraz termin sześciu miesięcy jako warunki dopuszczalności skargi przez ETPC. To z pewnością wzmocnienie systemu EKPC⁴¹, choć oczywiście wciąż państwa kalkulują konsekwencje polityczne wynikające ze złożenia skargi przeciwko innemu państwu-stronie (np. żadne z państw nie zdecydowało się na złożenie skargi do ETPC w związku z możliwym naruszeniem PMPC przez FR w czasie konfliktu zbrojnego w Czechenii, choć wstępnie deklarowała to Holandia⁴²).

Warto wspomnieć, że pomimo dość znikomej ilości przypadków, skargi międzypaństwowe wpłynęły na wykładnię poszczególnych postanowień EKPC, w tym zwłaszcza z zakresu samych praw i wolności. Za przykład może służyć chyba najbardziej znana w historii skarga złożona przez *Irlandię przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* z 1971 roku, w następstwie której został wydany wyrok w 1978 roku, rozróżniający praktykę niehumanitarnego lub poniżającego traktowania od przypadków tortur (z zaakcentowaniem tzw. minimalnego poziomu surowości) na bazie art. 3 EKPC (co ciekawe, wniosek Irlandii o ponowne rozpatrzenie sprawy w oparciu o nowe dowody został odrzucony przez ETPC w wyroku z 10 września 2018 roku)⁴³. Tortur dotyczyła także sprawa *Danii, Norwegii, Szwecji, Holandii przeciwko Grecji*⁴⁴, w której dziś już nieistniejąca Europejska Komisja Praw Człowieka (EKomPC) zdefiniowała także pojęcie niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu. Ważny aspekt z perspektywy rozwoju reżimu EKPC przyniosło kilka skarg *Cypru przeciwko Turcji*⁴⁵, związanych z inwazją turecką na wyspę z 1974 roku, która skutkowałą m.in. bezprawnym utworzeniem separatystycznej Tureckiej Republiki Cypru Północnego na terytorium Cypru (przypadki tortur, pozasądowych egzekucji czy wymuszonych zaginięć). ETPC potwierdził w nich, że Turcja

⁴¹ R. Wieruszewski, *Mechanizmy Kontrolne Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo”, t. 12, 1991, s. 50.

⁴² I. C. Kamiński, *Gdzie i jak mogą się skarżyć uczestnicy konfliktu na Ukrainie?*, „Studia Prawnicze KUL”, t. 62, 2015, nr 2, s. 134.

⁴³ Wyrok ETPC z 18.01.1978 w sprawie *Irlandia przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 5310/71.

⁴⁴ Raport EKomPC z 05.11.1969 w sprawie *Dania, Norwegia, Szwecja, Holandia przeciwko Grecji*, skargi nr 3321-23/67; 3344/67.

⁴⁵ Np. raport EKomPC z 10.07.1976 w sprawie *Cypr przeciwko Turcji*, skarga nr 6780/74.

sprawuje „efektywną ogólną kontrolę” (*effective overall control*) nad separatystycznymi „władzami” parapaństwa, co jest również istotne z perspektywy Ukrainy⁴⁶.

Sprawy toczone na podstawie skarg międzypaństwowych kończyły się w pierwszym okresie najczęściej raportami EKomPC, a w późniejszym czasie wyrokami ETPC. Możliwe jest przy tym zakończenie sprawy ugodą (np. ugoda między *Danią a Turcją* z 5 kwietnia 2000 roku⁴⁷). Wreszcie warto wspomnieć, że w wyroku z 2014 roku (sprawa *Cypr przeciwko Turcji*) ETPC po raz pierwszy zasądził słuszne zadośćuczynienie na podstawie sprawy rozpoczętej skargą międzypaństwową (art. 41 EKPC), wskazując jednak, że musi ono nastąpić na rzecz konkretnych, indywidualnych pokrzywdzonych (a zatem nie samego państwa).

Jak wskazuje część doktryny, ostatnia z wymienionych spraw może mieć także niebagatelne znaczenie dla Ukrainy w kontekście złożonych skarg dotyczących następstw aneksji Krymu przez FR⁴⁸. Wynika to z faktu, że podobnie jak w „sprawie cypryjskiej” gros potencjalnych naruszeń EKPC dotyczy wymuszonych zaginięć (np. poprzez pogwałcenie art. 2, tj. prawa do życia) i nieznanego losu osób uprowadzonych z Półwyspu Krymskiego i np. wywiezionych w głąb FR. Grażyna Baranowska podnosi przy tym ważny czynnik, że o ile w kontekście Cypru i inwazji tureckiej na to państwo w połowie lat 70. ubiegłego stulecia los osób nie jest znany od kilkudziesięciu lat, o tyle w przypadku aneksji Krymu to „na razie” około 4 lat, co daje teoretycznie szanse FR na przeprowadzenie właściwych postępowań w tej mierze⁴⁹.

Chcąc pokrótce przedstawić zakres skarg złożonych przez Ukrainę przeciwko FR, należy wskazać, że spośród ośmiu złożonych w latach 2014-2018 ETPC połączył skargi dotyczące możliwych naruszeń praw człowieka przez FR na Krymie po aneksji⁵⁰, a także skargi odnoszące się do wydarzeń na Donbasie⁵¹. Ukraina zarzuca w nich FR, że ta

⁴⁶ Wyrok ETPC z 10.05.2001 w sprawie *Cypr przeciwko Turcji*, skarga nr 25781/94.

⁴⁷ Ugoda przed ETPC z 05.04.2000 w sprawie *Dania przeciwko Turcji*, skarga nr 34382/97.

⁴⁸ G. Baranowska, *ETPC i słuszne zadośćuczynienie w skargach międzypaństwowych – wyrok w sprawie Cypr przeciwko Turcji z 12.05.2014 r.*, [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniem praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 46-47.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 46.

⁵⁰ Zgromadzone w ramach skargi nr I, *Ukraina przeciwko Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 20958/14.

⁵¹ Zgromadzone w ramach skargi nr V, *Ukraina przeciwko Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 8019/16.

sprawując zarówno na Krymie, jak również na Donbasie „efektywną ogólną kontrolę” tak nad obszarem, jak i nad „lokalnymi władzami” i tzw. separatystami (włączając w to grupy paramilitarne), dopuściła się szeregu naruszeń praw człowieka, w tym przede wszystkim wobec ludności Tatarów krymskich, proukraińskich aktywistów, dziennikarzy czy osób duchownych, w szczególności prawa do życia (art. 2), zakazu tortur (art. 3), prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego (art. 5), prawa do rzetelnego procesu sądowego (art. 6) czy prawa do prywatności (art. 8) i wolności religijnej (art. 9). Naruszenia te mają stanowić bezpośrednią konsekwencję użycia siły zbrojnej przez jednostki FR lub grupy paramilitarne, których zachowanie można FR przypisać.

Skarga nr II odnosi się do możliwego naruszenia praw człowieka poprzez uprowadzenie trzech grup dzieci ze wschodniej Ukrainy i ich czasowego wywiezienia na terytorium FR⁵². Ponadto skarga nr VII dotyczy potencjalnych naruszeń praw osób bezprawnie więzionych przez FR (tzw. więźniów politycznych, których symbolem stał się Ołeh Sencow, znany reżyser filmowy, poprzez złamanie m.in. art. 3, art. 5, art. 6 czy art. 7)⁵³, a ostatnia (nr VIII) naruszeń praw człowieka zatrzymanych 24 ukraińskich marynarzy w czasie wydarzeń z Cieśniny Kerczeńskiej z końca listopada 2018 roku (m.in. zarzut naruszenia art. 2, art. 3, art. 5 czy art. 6)⁵⁴. Ciekawym zabiegiem prawnym jest próba powiązania możliwego naruszenia przez FR przepisów MPH o jeńcach wojennych (od razu po zdarzeniu tak swoich marynarzy określiła Ukraina) z możliwym pogwałceniem ich praw na gruncie EKPC. Jedna skarga (nr III), dotycząca wywiezienia Chajsera Dżemilewa (syna Mustafy Dżemilewa) w głąb FR i skazania go przez sąd w Krasnodarze za przestępstwo zabójstwa, jakiego się dopuścił w maju 2013 roku (skazał go za to zresztą sąd ukraiński), została zaś wycofana we wrześniu 2015 roku przez władze w Kijowie, o czym został poinformowany ETPC. Powodem takiego stanu rzeczy był fakt, że Dżemilew wniósł równoległe skargę indywidualną przeciwko Ukrainie i Rosji do ETPC, której zakres w znacznym stopniu pokrywał się ze skargą międzypaństwową. Ponadto praktyka ETPC pokazuje, że skargi między-

⁵² Ibidem, skarga nr 43800/14.

⁵³ Ibidem, skarga nr 38334/18.

⁵⁴ Ibidem, skarga nr 55855/18.

państwowe – co do zasady – są bardziej złożone i mogą być dłużej rozpatrywane przez Trybunał niż skargi indywidualne⁵⁵.

Podsumowując ten punkt rozważań, trzeba uwypuklić, że w ramach kilku skarg Ukraina wystąpiła do ETPC o zastosowanie środków tymczasowych zgodnie z regułą 39 regulaminu Trybunału (np. przyznanie opieki medycznej zatrzymanym marynarzom, do czego ETPC się przychylił), do których FR się nie zastosowała (a powinna, mając na względzie wiążący charakter środków tymczasowych). ETPC przyjął także w końcu 2018 roku plan rozpatrywania skarg, wskazując, że wszystkie skargi indywidualne związane treściowo ze skargami międzypaństwowymi będą zakomunikowane FR równolegle.

b. Skargi indywidualne

Nie zważając na to, że sam układ postanowień EKPC miał jakoby dawać pierwszeństwo skardze międzypaństwowej jako podstawowemu mechanizmowi realizacji norm PMPC, to jednak praktyka ETPC (a wcześniej EKomPC) jasno wskazuje, że skarga indywidualna stała się instrumentem masowo wykorzystywanym przez osoby fizyczne, grupy pozarządowe oraz grupy jednostek, które uważają, że stały się ofiarami naruszenia praw zawartych w EKPC przez jedno z państw-stron (art. 34).

W związku z wydarzeniami na Krymie i Donbasie złożono już ponad 4000 skarg indywidualnych, przeważnie dotyczących możliwego naruszenia prawa do życia, zakazu tortur, pozbawienia wolności czy utraty lub zniszczenia własności. Zdecydowana większość z nich (ok. 3000) skierowana jest przeciwko Ukrainie, niemal 1000 przeciwko FR, a pozostałe przeciwko Ukrainie i FR – jak dotąd ETPC zakomunikował Ukrainie ok. 150 z nich, z czego, co ciekawe, ok. 100 złożonych zostało przez ukraińskich żołnierzy wziętych do niewoli i przetrzymywanych w nieludzkich w warunkach przez siły tzw. DRL, ŁRL lub FR po bitwie pod Iłowajskiem w sierpniu 2014 roku⁵⁶.

⁵⁵ O. Zadorozhnii, *International Law in the Relations of Ukraine and the Russian Federation*, K.I.S., Kyiv 2016, s. 298-299.

⁵⁶ Wywiad z Iwanem Liszczyną, op. cit.

c. Jurysdykcja i odpowiedzialność Ukrainy i FR za naruszenia praw człowieka na Krymie oraz Donbasie

Podstawowym wyzwaniem prawnym, dotyczącym zresztą skarg zarówno indywidualnych, jak i państwowych, jest zdeterminowanie przez ETPC jurysdykcji FR względem wydarzeń na Krymie i Donbasie, które mogły naruszać prawa człowieka. Należy przy tym zauważyć, że ustalenie jurysdykcji państwa nie jest automatycznym stwierdzeniem odpowiedzialności państwa (dla której konieczne jest przypisanie państwu aktu, co stanowi przesłankę odpowiedzialności na gruncie PMP), a jedynie (lub aż) potwierdzeniem, że płynące z EKPC zobowiązania istnieją dla danego państwa-strony. Jak słusznie wskazuje Katarzyna Gałka, ETPC, w praktyce, często traktuje fakt ustalenia jurysdykcji danego państwa jako *ipso facto* stwierdzenia również samej odpowiedzialności, co wydaje się podejściem nawet jeśli nie niepoprawnym, to na pewno niepożądanym⁵⁷. Dlaczego? Mając na względzie zdeterminowanie jurysdykcji FR wobec wydarzeń zarówno na Krymie, jak i Donbasie, konieczne jest bowiem ustalenie, że FR sprawuje „efektywną ogólną kontrolę” nad danym obszarem lub nad działalnością swoich agentów⁵⁸. Natomiast dla odpowiedzialności FR powinno zostać wykazane, że „kontroluje sytuację lub działania” (a nie tylko sam obszar)⁵⁹, co może skutkować ustaleniem „efektywnej ogólnej kontroli” sprawowanej przez FR nad lokalną, nielegalną (separatystyczną) „władzą” lub grupami paramilitarnymi na Krymie lub Donbasie. Wzorcem są tu wyroki przyjmowane przez ETPC w sprawach dotyczących innych państw (choć w większości z nich akurat kwestia jurysdykcji i odpowiedzialności rzadko traktowana była oddzielnie),

⁵⁷ K. U. Gałka, *Kryterium jurysdykcji państwa a odpowiedzialność za naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Uwagi na tle orzecznictwa Strasburskiego dotyczącego państwa terytorialnego*, „Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych”, t. 4, 2014, s. 40-42.

⁵⁸ Należy zauważyć, że istnieje pewna niekonsekwencja w orzecznictwie ETPC, dotycząca faktu, że w jednych przypadkach (sprawa *Al-Skeini*) Trybunał wskazywał stopień kontroli ze względu na kontrolę nad daną jednostką (model osobowy), a w innych (np. sprawa *Al-Jedda*) nad konkretnym obszarem (*location*, model przestrzenny). Co ciekawe, sprawy te dotyczyły brytyjskiej obecności (okupacji) w Iraku. Por. S. Wallace, C. Mallory, *Applying the European Convention on Human Rights to the Conflict in Ukraine*, „Russian Law Journal”, t. 6, 2018, nr 3, s. 61-64.

⁵⁹ K. U. Gałka, *Kryterium jurysdykcji państw*, op. cit., s. 46.

tj. Naddniestrza⁶⁰, Tureckiej Republiki Cypru Północnego⁶¹ czy Górskiego Karabachu⁶², w których ustalono, że tzw. państwo-protektor (FR, Turcja lub Armenia) sprawuje „efektywną (ogólną) kontrolę” nad separatystycznymi „władzami”. Może odbyć się to poprzez obecność militarną, ale także zakrojone na szeroką skalę wsparcie polityczne, logistyczne czy ekonomiczne. Innymi słowy, to zbadanie na ile państwo (np. państwo-protektor) sprawuje władztwo poza swoim terytorium i tym samym jest w stanie narzucić swoją wolę danemu podmiotowi znajdującemu się faktycznie na terytorium innego państwa⁶³. Fakt ten implikuje na gruncie EKPC jurysdykcję państwa-protektora lub np. państwa okupującego, co tylko potwierdza, że w tego typu sytuacjach wyjątkowych (np. okupacji, trwającego konfliktu zbrojnego) ETPC zauważa konieczność ekstraterytorialnego (lub pozaterytorialnego) obowiązywania postanowień EKPC, a zatem nawet na terytorium państwa niebędącego państwem-stroną Konwencji, po spełnieniu odpowiednich warunków, jak w przypadku brytyjskiej okupacji Iraku. Stanowi to istotne zmodyfikowanie zasady sformułowanej przez Trybunał w sprawie *Banković*, wskazującej, że państwo odpowiada tylko za własne terytorium, a ochrona na bazie Konwencji ograniczona jest wyłącznie do terytoriów państw-stron EKPC⁶⁴. Ostatnia uwaga nie dotyczy bezpośrednio sytuacji Ukrainy i FR, ponieważ oba państwa są stronami EKPC, a zarzucane naruszenia jej postanowień wydarzyły się na terytorium jednego z nich.

Warto jednak zauważyć, że państwo *de iure*, które jednak nie sprawuje *de facto* kontroli nad częścią swojego terytorium, także może być pociągnięte do odpowiedzialności na gruncie EKPC. Decyduje o tym wymiar zobowiązań o charakterze pozytywnym, czyli obowiązek podjęcia pewnego działania, np. wszczęcia i prowadzenia tzw. skutecznego śledztwa, chyba że dane państwo wykaże, że uczyniło wszystko, co było w jego mocy (wykorzystując środki administracyjno-prawne,

⁶⁰ Wyrok ETPC z 08.07.2004 w sprawie *Ilaşcu przeciwko Mołdawii i Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 48787/99.

⁶¹ Wyrok ETPC z 23.03.1995 w sprawie *Loizidou przeciwko Turcji*, skarga nr 15318/89.

⁶² Wyrok ETPC z 16.06.2015 w sprawie *Chiragov przeciwko Armenii*, skarga nr 13216/05.

⁶³ M. Balcerzak, *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Studium prawnomiędzynarodowe*, Toruń 2013, s. 134-135.

⁶⁴ Wyrok ETPC z 12.12.2001 w sprawie *Banković i inni przeciwko Belgii i 16 innym państwom*, skarga nr 52207/99, par. 63.

dypłomatyczne i inne), aby zagwarantować przestrzeganie praw człowieka wynikających z EKPC⁶⁵. W sprawie *Iłaşcu przeciwko Mołdawii i Federacji Rosyjskiej* ETPC przyjął bowiem zasadę domniemania sprawowania jurysdykcji na swoim terytorium (całym), ale jednocześnie podkreślił, że nie wynika z niej domniemanie kompetencji (konieczne jest wykazanie sprawowania tzw. skutecznej kontroli nad obszarem)⁶⁶. W tego typu sytuacjach wyznaczana jest zatem najczęściej równoległa jurysdykcja państwa *de iure* i państwa-protektora względem zdarzeń mogących stanowić naruszenie praw człowieka na części terytorium pozostającym poza faktyczną kontrolą państwa *de iure* – trzeba jednak pamiętać, a co zostało wcześniej wspomniane, że zdeterminowanie jurysdykcji nie powinno automatycznie przesądzać o odpowiedzialności państwa na gruncie EKPC.

Oceniając jurysdykcję i, następczo, odpowiedzialność Ukrainy za możliwość wystąpienia naruszeń praw człowieka na Krymie i Donbasie, należy wspomnieć, że 5 czerwca 2015 roku Ukraina złożyła na ręce Sekretarza Generalnego Rady Europy notę, w której na podstawie art. 15 EKPC uchyliła się od stosowania niektórych zobowiązań konwencyjnych (art. 5, art. 6, art. 8 i art. 13 EKPC) w związku z zaistnieniem przesłanki „wojny lub innego niebezpieczeństwa zagrażającego życiu narodu” (mechanizm derogacyjny). Derogacja części zobowiązań przez Ukrainę wpłynie oczywiście na ocenę jej odpowiedzialności prawnej przez ETPC, ale warto zauważyć, że gros spraw dotyczących naruszeń praw człowieka na Krymie i Donbasie odnosi się do wydarzeń z 2014 roku i pierwszej połowy 2015 roku, a więc jeszcze przed złożeniem noty przez władze w Kijowie. Ponadto derogacja nie powoduje, że postanowienia EKPC przestają wiązać Ukrainę w znaczeniu ogólnym.

Jak dotąd, ważne wnioski płyną z już rozstrzygniętej sprawy *Khlebiak przeciwko Ukrainie* z 2017 roku, która dotyczyła naruszeń praw człowieka zaistniałych w obwodzie ługańskim (w tzw. ŁRL). ETPC stwierdził w swym wyroku, że Ukraina powzięła wszelkie starania, żeby zagwarantować prawa skarżącego i nie odpowiada w świetle zo-

⁶⁵ *Iłaşcu przeciwko Mołdawii i Federacji Rosyjskiej*, op. cit.; wyrok ETPC z 16.06.2015 w sprawie *Sarg-syan przeciwko Azerbejdżanowi*, skarga nr 40167/06.

⁶⁶ *Iłaşcu przeciwko Mołdawii i Federacji Rosyjskiej*, op. cit., par. 312.

bowiązań negatywnych za naruszenia EKPC na obszarze tzw. ŁRL⁶⁷. Co więcej, Trybunał wskazał, że Ukraina podjęła również skuteczne działania, żeby dostosować swój system sądownictwa do sytuacji trwającego konfliktu zbrojnego, do którego dostęp mają również osoby przebywające na stałe na obszarach znajdujących się poza kontrolą władz w Kijowie. Podobną konkluzją skończyła się inna sprawa – *Tsezar i inni przeciwko Ukrainie*⁶⁸ – dotycząca mieszkańców tzw. DRL, w której ETPC również nie stwierdził naruszenia przez Ukrainę praw płynących z EKPC. Obie sprawy są ważne również dlatego, że ETPC potwierdził w nich, iż tzw. ŁRL i DRL nie są kontrolowane przez władze ukraińskie. Należy jednak na koniec zauważyć, że wciąż na gruncie zobowiązań pozytywnych Ukraina może być uznana w innych sprawach za odpowiedzialną za naruszenia praw człowieka w tzw. ŁRL i DRL. W chwili przygotowywania tekstu, ETPC nie wydał jeszcze wyroku odnoszącego się do jurysdykcji i odpowiedzialności FR za naruszenia praw człowieka na Krymie i Donbasie.

d. Wnioski w przedmiocie wykorzystania PMPC przez Ukrainę

Ilość skarg międzypaństwowych złożonych przez Ukrainę przeciwko FR w związku z wydarzeniami na Krymie i Donbasie nie jest przypadkiem, ale, jak się wydaje, elementem tworzącej się strategii do wykorzystania regulacji PMPC do przeciwdziałania agresywnemu działaniu Kremla, skutkującemu również w poważnych naruszeniach praw człowieka⁶⁹. O formułującej się strategii Kijowa może przekonywać także próba zawiązania kompleksowego działania w zakresie gromadzenia materiału dowodowego, w tym współpracy z organizacjami pozarządowymi czy dziennikarzami (co tyczy się np. sprawy zestrzelenia MH17)⁷⁰. Rzecz jasna, Ukraina wykorzystuje także inne fora (sądowe, ale i dyplomatyczne) do przedstawienia swoich racji, jednak to właśnie forum ETPC jawi się jako jedno z potencjalnie najbardziej skutecznych – nie bez znaczenia jest tu również fakt (względnej) szybkości postępowania, zwłaszcza w porównaniu z MTS czy MTK.

⁶⁷ Wyrok ETPC z 25.07.2017 w sprawie *Khlebiak przeciwko Ukrainie*, skarga nr 2945/16, par. 79.

⁶⁸ Wyrok ETPC z 13.02.2018 w sprawie *Tsezar i inni przeciwko Ukrainie*, skarga nr 73590/14.

⁶⁹ Wywiad z Iwanem Liszczyzną, op. cit.

⁷⁰ Ibidem.

Warto podkreślić, że takie pojęcia jak „agresja” (PMP) czy „okupacja” (MPH) nie są naturalne dla reżimu PMPC, który posługuje się (relewantnym z perspektywy wydarzeń na Ukrainie) określeniem „efektywna ogólna kontrola”. W odróżnieniu od reżimu PMP, a mówiąc dosadniej, tendencji orzeczniczej MTS zarysowanej w sprawach *Nikaragui przeciwko USA* oraz *Bośni i Hercegowinie przeciwko Serbii* (dotyczącej masakry w Srebrenicy) w kontekście przypisania państwu działania lub zaniechania aktorów pozapaństwowych (np. grup paramilitarnych), zakładającej test „efektywnej kontroli”⁷¹, w systemie EKPC „efektywna ogólna kontrola” nie wymaga jednak kontrolowania każdego zachowania, które może naruszać prawo (a co zawsze jest skomplikowane pod względem dowodowym). To uwaga, która pozwala przewidywać, że ETPC wskaże, iż FR sprawuje „efektywną ogólną kontrolę” nie tylko nad obszarem Krymu i objętego działaniami zbrojnymi Donbasu (kwestia jurysdykcji), ale także nad lokalnymi „władzami” lub grupami paramilitarnymi, co jest niezbędnym krokiem do stwierdzenia odpowiedzialności prawnej FR za naruszenia praw człowieka na tych obszarach. Paradoksalnie, ale retoryka FR mówiąca o tym, że Krym jest legalną częścią składową państwa, powinna w konsekwencji nie pozwolić władzom na Kremlu na zaprzeczanie sprawowania efektywnej kontroli na Półwyspie. Co więcej, ETPC w dotychczasowych orzeczeniach jasno wskazywał, że „efektywna ogólna kontrola” rozpościera się w szczególności nad terytoriami okupowanymi przez dane państwo⁷², jednak zdeterminowanie samej okupacji nie jest tu warunkiem koniecznym. To kolejna pozytywna uwaga dla strony ukraińskiej, ponieważ w świetle MPH sytuacja prawna na Krymie i Donbasie może się różnić – wykazanie, że FR okupuje terytoria określane dziś mianem tzw. DRL i ŁRL na gruncie MPH może być wszak nieco problematyczne. Konkludując, ETPC jest sądem pragmatycznym, dla którego istotniejszy wydaje się stan faktyczny implikujący jurysdykcję (a w rezultacie – choć nie w sposób „automatyczny” – odpowiedzialność) państwa-protektora niż ściśle zdeterminowanie charakteru prawnego jego fizycznego przebywania lub kontrolowania „separaty-

⁷¹ J. Griebel, M. Plücken, *New Developments Regarding the Rules of Attribution? The International Court of Justice's Decision in Bosnia v. Serbia*, „Leiden Journal of International Law”, t. 21, 2008, nr 3, s. 601-622.

⁷² *Sargsyan przeciwko Azerbejdżanowi*, op. cit., par. 94.

stycznych władz” czy grup paramilitarnych. Innymi słowy, ETPC jest skłonny szeroko stosować postanowienia EKPC w celu zapewnienia, że nie powstanie sytuacja „luki prawnej”, w której osoby zamieszkujące dane obszary pozbawione są ochrony prawnej⁷³. W tej mierze za istotne jawi się także wyraźne wskazanie daty, od której FR sprawowała „efektywną ogólną kontrolę” w relacji do Krymu czy tzw. DRL i ŁRL⁷⁴.

Nie ulega również wątpliwości, że reżim PMPC nie jest „konkurencją” dla MPH i znajduje zastosowanie też podczas konfliktu zbrojnego. Potwierdzał to MTS w swoich orzeczeniach⁷⁵, a także sam ETPC, odzrucając argumentację wskazującą, iż MPH miałyby stanowić przykład *lex specialis* wobec reżimu PMPC (co na gruncie art. 1 EKPC wykluczałoby wówczas jurysdykcję państwa-strony)⁷⁶. Wręcz przeciwnie, normy PMPC znajdują zastosowanie w sytuacjach międzynarodowych⁷⁷ i niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych⁷⁸, a także przypadków okupacji⁷⁹, operacji pokojowych sił międzynarodowych czy tzw. wewnętrznych operacji „wymuszania pokoju”⁸⁰. W tym kontekście za ciekawe uznać należy skonstruowanie argumentacji ostatniej skargi (nr VIII), w której Ukraina domaga się stwierdzenia naruszenia praw człowieka na gruncie EKPC swoich zatrzymanych marynarzy, uznając ich jednocześnie za jeńców wojennych na podstawie II i III KG. To posunięcie może zmusić ETPC do przeanalizowania wydarzeń z Cieśniny Kerczeńskiej również pod kątem MPH i zaowocować np.

⁷³ S. Wallace, C. Mallory, *Applying the European Convention*, op. cit., s. 70-71.

⁷⁴ Spór między Ukrainą a FR na kanwie EKPC dotyczy dnia rozpoczęcia „efektywnej ogólnej kontroli” nad Krymem. Kijów wskazuje tu na 26 lutego, a Moskwa na 21 marca 2014 roku jako pierwszy dzień obecności FR na Półwyspie (zob. wywiad z Iwanem Liszczyną, op. cit.). Co ciekawe, w specjalnej uchwale Rady Najwyższej wskazano na 20 lutego 2014 roku jako pierwszy dzień „tymczasowej okupacji Krymu”, a ta data pojawiła się również w innej uchwale parlamentu ukraińskiego, złożonej w sekretariacie MTK w Hadze na podstawie art. 12 (3) Statutu Rzymskiego, uznającej jurysdykcję Trybunału co do zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych popełnionych od tego dnia na terytorium Ukrainy.

⁷⁵ Np. opinia doradcza MTS z 09.07.2004 w sprawie *skutków prawnych budowy muru na okupowanym terytorium palestyńskim*, ICJ Reports 2004, par. 136.

⁷⁶ Wyrok ETPC z 16.09.2014 w sprawie *Hassan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 29750/09, par. 77.

⁷⁷ *Cypr przeciwko Turcji*, op. cit., skarga nr 6780/74.

⁷⁸ Orzeczenie ETPC z 24.02.2005 w sprawie *Isayeva przeciwko Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 57950/00.

⁷⁹ Wyrok ETPC z 07.07.2011 w sprawie *Al-Skeini i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 55721/07.

⁸⁰ Wyrok ETPC z 28.07.1998 w sprawie *Ergi przeciwko Turcji*, skarga nr 66/1997/850/1057.

z determinowaniem charakteru międzynarodowego konfliktu zbrojnego pomiędzy FR a Ukrainą.

Na koniec warto podnieść również korzyści o naturze pozanormatywnej, na jakie liczy Ukraina w związku z wyrokami ETPC w sprawach dotyczących Krymu i Donbasu. To przede wszystkim polityczny efekt oddziaływania wyroku sądu międzynarodowego, a zatem wiążącej prawnie wypowiedzi poważanej instytucji o zasięgu przynajmniej regionalnym (system RE), stwierdzającej odpowiedzialność FR za naruszenia praw człowieka na terytorium Ukrainy w następstwie nielegalnego użycia siły zbrojnej i w trakcie międzynarodowego konfliktu zbrojnego⁸¹. Ponadto, taki wyrok stanowić może element strategii przeciwdziałania polityce dezinformacji i manipulacji prowadzonej przez FR zwłaszcza wobec państw zachodnich i ich mieszkańców⁸². Wreszcie, wyrok może zostać wykorzystany również w polityce wewnętrznej Ukrainy, zmierzającej do pełnej reintegracji Donbasu (i Krymu) z państwem ukraińskim – władze w Kijowie akcentują konieczność reintegracji nie tylko samego obszaru, ale przede wszystkim mieszkańców tzw. DRL oraz ŁRL i ich ponowne zespolenie ze społeczeństwem ukraińskim⁸³. Wyrok ETPC – jasno wskazujący na podmiot odpowiedzialny za naruszenia praw człowieka – może również posłużyć za użyteczny instrument w tej mierze.

Podsumowanie

W następstwie aktu agresji FR przeciwko Ukrainie, rozpoczętego wraz z zainicjowaniem operacji specjalnej zmierzającej do aneksji Półwyspu Krymskiego, władze w Kijowie podjęły szereg działań o naturze militarnej, dyplomatycznej, politycznej i ściśle prawnej w celu przeciwstawienia się skutkom agresji – naruszenia integralności terytorialnej i suwerenności państwa ukraińskiego, poważnym naruszeniom praw człowieka czy przypadkom zbrodni międzynarodowych. Jednym

⁸¹ S. Zaręba, *Skarga Ukrainy do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie incydentu w Cieśninie Kerczeńskiej*, „Komentarze PISM”, 2019, nr 1, 08.01.2019, <http://www.pism.pl/publikacje/komentarz/nr-1-2019>.

⁸² Źródło: wywiad z Dmytrem Zołotuchinem, wiceministrem polityki informacyjnej w rządzie ukraińskim, przeprowadzony 27.11.2018 w Kijowie.

⁸³ Źródło: wywiad z Heorhijem Tuką, wiceministrem ds. okupowanych terytoriów i wewnętrznie przesiedlonych osób w rządzie ukraińskim, przeprowadzony 18.01.2018 w Kijowie.

z reżimów normatywnych wykorzystywanych przez władze ukraińskie jest system EKPC.

Ze względu na pragmatyczny charakter ETPC, odnoszący się w pierwszej kolejności do faktów i wpływających z nich konsekwencji w postaci naruszeń postanowień EKPC, reżim ten wydaje się najbardziej efektywny dla strony ukraińskiej. Postępowania toczone w chwili obecnej przez MTS, jak i MTK, są ograniczone charakterem obu trybunałów, zakresem ich jurysdykcji nad państwami (zwłaszcza w kontekście pracy MTK) czy treścią pozwu i sformułowanych zarzutów (MTS). Na tym tle, reżim EKPC jawi się jako najbardziej elastyczny, dążący w pierwszej kolejności do zapewnienia wszystkim osobom przebywającym w ramach jurysdykcji któregośkolwiek państwa-strony odpowiedniej ochrony prawnej, gwarantowanej przez postanowienia Konwencji.

Osiem złożonych skarg międzypaństwowych przeciwko FR do ETPC (a także ponad 4000 skarg indywidualnych powiązanych z wydarzeniami na Krymie i Donbasie) świadczy również o rodzeniu się pewnej strategii władz ukraińskich w przedmiocie wykorzystania PMPC do przeciwdziałania skutkom agresji i naruszeniom PMP przez FR. Dotychczasowe orzecznictwo ETPC w sprawach dotyczących funkcjonowania tzw. parapaństw i ich wsparcia ze strony państwa-patrona daje asumpt do antycypacji, że i w przypadku spraw odnoszących się do naruszeń praw człowieka na Krymie i Donbasie ETPC stwierdzi „efektywną ogólną kontrolę” sprawowaną przez FR nad separatystycznymi „władzami” i grupami paramilitarnymi, co będzie podstawą do zdeterminowania odpowiedzialności prawnej FR na gruncie EKPC (mając zaś w szczególności na względzie stan okupacji Krymu przez FR, a patrząc z perspektywy Moskwy, Krymu jako części składowej FR, stwierdzenie „efektywnej ogólnej kontroli” wydaje się niemal przesądzone). Ponadto, istnieje możliwość, że ETPC pochyli się również nad związkiem pomiędzy PMPC i MPH (zwłaszcza na podstawie skargi nr VIII dotyczącej wydarzeń z 25 listopada 2018 roku w Cieśninie Kerczeńskiej), będąc postawionym przed pytaniem o charakter konfliktu zbrojnego między FR a Ukrainą, a także wymiarem stanu okupacji Krymu (a tym samym wybrzeża przy Cieśninie Kerczeńskiej), który skutkować powinien w określeniu jurysdykcji FR nad Półwyspem Krymskim w świetle EKPC.

Warto przy tym wskazać, że postępowanie Ukrainy może również spowodować częstsze sięganie przez państwa-strony EKPC do instrumentu skargi międzypaństwowej. Co istotne, w przypadku konsekwencji wydarzeń na Ukrainie i przewidywanego niewykonania wyroków ETPC przez FR (o czym poniżej), także inne państwa-strony EKPC mogą złożyć w przyszłości skargę przeciwko FR na niewykonanie wyroku – oprócz waloru normatywnego, postępowanie takie może mieć istotne znaczenie polityczne.

Mając na uwadze możliwą reakcję Kremla na niekorzystne dla niego wyroki ETPC, należy przewidywać podobną linię argumentacji, jaką FR przyjęła w „sprawach naddniestrzańskich”. Podnoszono w nich przede wszystkim brak jurysdykcji FR nad separatystycznym Naddniestrzem, jak również konieczność zdeterminowania przez ETPC nie „efektywnej ogólnej kontroli”, ale „kontroli o stopniu decydującym” (*decisive control*), zbliżającą się w swej konstrukcji prawnej do testu „efektywnej kontroli”, sformułowanego przez MTS. Jest również bardzo prawdopodobne, że FR nie zastosuje się do wyroków ETPC, które stwierdzałyby jej odpowiedzialność prawną za naruszenia praw człowieka na Krymie czy Donbasie. Na wysnucie takiej tezy pozwala ocena zachowania FR po zapadłych wyrokach ETPC w „sprawach naddniestrzańskich”, kiedy prezydent Putin oskarżył Trybunał w Strasburgu o polityczne motywy orzeczeń, co miałyby jakoby nakazywać powątpiewanie w niezależność sądów międzynarodowych⁸⁴. Skutkowało to zasadniczym niewykonaniem przez władze w Moskwie znakomitej większości wyroków zapadłych przeciwko FR w kontekście Naddniestrza⁸⁵. Ponadto, w grudniu 2015 roku w FR przegłosowano ustawę pozwalającą Sądowi Konstytucyjnemu FR na rewizję orzeczeń międzynarodowych organów praw człowieka, w tym ETPC, i stwierdzenie niemożliwości ich wykonania, jeśli naruszają one przepisy ustawy zasadniczej FR – prawo wewnętrzne nie może mieć wpływu na zobowiązania FR płynące z EKPC, w tym do wykonywania wyroków ETPC (art. 27 Konwencji Wiedeńskiej o Pra-

⁸⁴ Za: S. Wallace, C. Mallory, *Applying the European Convention*, op. cit., s. 73.

⁸⁵ Szerzej: L. Apostol, *Study. Non-enforcement of the European Court of Human Rights judgments in the cases originating from the Transnistrian region of the Republic of Moldova*, Promo-Lex Association, The Open Society Foundation, The National Endowment for Democracy, June 2018, s. 31-35, <https://promolex.md/wp-content/uploads/2018/08/Studiu-Neexecutarea-hot-CEDO-engleza-web.pdf>.

wie Traktatów z 1969 roku), jednak z dużą dozą prawdopodobieństwa wpłynie ono na fakt niewykonywania wyroków Trybunału przez FR. Wreszcie, FR przyjęła politykę o powolnym wycofywaniu się z systemu RE, nie wysyłając swoich delegatów na spotkania ZPRE, jak i zaprzestając płacenia składek członkowskich⁸⁶ – trzeba jednak wskazać, że nawet ostateczne opuszczenie przez FR RE nie zwolni FR z wykonania wiążących ją wyroków ETPC.

Podsumowując, należy zauważyć, że reżim EKPC daje relatywnie najwięcej możliwości stronie ukraińskiej na osiągnięcie swoich celów, tj. doprowadzenia do oficjalnego potwierdzenia naruszeń praw człowieka na zajętych przez FR części terytorium państwa ukraińskiego poprzez zdeterminowanie „efektywnej ogólnej kontroli” sprawowanej przez Kreml nad „władzami” na Krymie czy Donbasie (tzw. DRL i ŁRL). Niewątpliwie jest to ważny czynnik w polityce wewnętrznej Ukrainy, zmierzającej do odzyskania pełnej kontroli nad całością swojego terytorium i reintegracji Donbasu (w pierwszej kolejności), jak i Krymu z państwem ukraińskim. Wyrok ETPC może być także jasnym sygnałem wysłanym społeczności międzynarodowej w przedmiocie rzeczywistego przebiegu wydarzeń na terytorium Ukrainy od 2014 roku i może stanowić realne przeciwdziałanie przeciw machinie rosyjskiej dezinformacji i polityce dezinformacji, skierowanej głównie do świata zachodniego. Co więcej, wyrok ETPC, stwierdzający odpowiedzialność FR na gruncie EKPC, choć niewiążący dla innych sądów międzynarodowych (nie jest bowiem źródłem prawa międzynarodowego), może być dla nich źródłem pomocniczym w toku przyjmowania własnego rozstrzygnięcia prawnego (tak MTS, jak i MTK, choć oba wskazane Trybunały mają zupełnie inną funkcję do spełnienia). Wreszcie, warto na koniec przywołać także zdanie zbieżne sędziego ETPC, Pinto de Albuquerque, wygłoszone w sprawie *Cypr przeciwko Turcji*, w którym wskazał on, że: „[p]rzesłanie dla państw Rady Europy jest jasne: te państwa członkowskie, które prowadzą wojny, inwazję lub wspierają interwencje zbrojne w innych krajach członkowskich, muszą płacić za skutki swoich bezprawnych działań”⁸⁷ – choć reżim EKPC nie odnosi

⁸⁶ *Russian lawmakers vote to keep up Council of Europe boycott*, „Deutsche Welle”, 17.01.2019, <https://www.dw.com/en/russian-lawmakers-vote-to-keep-up-council-of-europe-boycott/a-47114390>.

⁸⁷ Za: G. Baranowska, *ETPC i słuszne zadośćuczynienie*, op. cit., s. 46.

się bezpośrednio do przypadków aktu agresji (PMP) czy międzynarodowego konfliktu zbrojnego (MPH), to z pewnością PMPC musi być przestrzegane również w trakcie konfliktów zbrojnych, a osoby, których prawa są naruszane, nie mogą zostać pozbawione ochrony prawnej.

Bibliografia:

- Apostol L., *Study. Non-enforcement of the European Court of Human Rights judgments in the cases originating from the Transnistrian region of the Republic of Moldova*, Promo-Lex Association, The Open Society Foundation, The National Endowment for Democracy, June 2018, <https://promolex.md/wp-content/uploads/2018/08/Studiu-Neexecutarea-hot-CEDO-engleza-web.pdf>.
- Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (*Ukraine v. Russian Federation*), 17.01.2017, <http://www.icj-cij.org/files/case-related/166/19314.pdf>.
- Balcerzak M., *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Studium prawnomiędzynarodowe*, Toruń 2013.
- Baranowska G., *ETPC i słuszne zadośćuczynienie w skargach między państwowych – wyrok w sprawie Cypr przeciwko Turcji z 12.05.2014 r.*, [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniem praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016.
- Bilková V., *The Use of Force by the Russian Federation in Crimea*, „Heidelberg Journal of International Law”, t. 75, 2015.
- Biuro Prokuratora MTK, *Report on Preliminary Examination Activities 2018*, 05.12.2018, <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/181205-rep-otp-PE-ENG.pdf>.
- Biuro Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka, *Report on the Human Rights Situation in Ukraine*, 15.12.2014, https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/OHCHR_eighth_report_on_Ukraine.pdf.
- Bryant R., *Living with Liminality: De Facto States on the Threshold of the Global*, „The Brown Journal of World Affairs”, t. 20, 2014, nr 2.
- EU statement on “Russia’s Ongoing Aggression against Ukraine and Illegal Occupation of Crimea”*, 11.11.2016, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/pc_1118_eu_on_ukraine.pdf.
- Gałka K. U., *Kryterium jurysdykcji państwa a odpowiedzialność za naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Uwagi na tle orzecznictwa strasburskiego dotyczącego państwa terytorialnego*, „Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych”, t. 4, 2014.

- Griebel J., Plücken M., *New Developments Regarding the Rules of Attribution? The International Court of Justice's Decision in Bosnia v. Serbia*, „Leiden Journal of International Law”, t. 21, 2008, nr 3.
- Grzywaczewski T., „Ludowe republiki Donbasu” – granice prawa do samostanowienia a fenomen quasi-państw, „Studia Prawnicze KUL”, t. 62, 2015, nr 2.
- InformNapalm, *Russian Aggression*, https://informnapalm.org/db/russian-aggression/#lang=en&page=m_unit.
- Iwański T., Strzelecki J., Konończuk W., *Rosyjska rozgrywka w sprawie sił ONZ w Donbasie*, „Analizy OSW”, 06.09.2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-09-06/rosyjska-rozgrywka-w-sprawie-sil-onz-w-donbasie>.
- Kamiński I. C., *Gdzie i jak mogą się skarżyć uczestnicy konfliktu na Ukrainie?*, „Studia Prawnicze KUL”, t. 62, 2015, nr 2.
- Koskenniemi M., *The Politics of International Law*, „European Journal of International Law”, t. 4, 1990, nr 1.
- Kraska J., *The Kerch Strait Incident: Law of the Sea or Law of Naval Warfare?*, „EJIL: Talk!”, 03.12.2018, <https://www.ejiltalk.org/the-kerch-strait-incident-law-of-the-sea-or-law-of-naval-warfare/>.
- Lachowski T., *Yevhen Mahda: Martial Law is to remind the Ukrainian society Russian aggression and war is still ongoing*, „New Eastern Europe”, 13.12.2018, <http://neweasterneurope.eu/2018/12/13/yevhen-mahda-martial-law-remind-ukrainian-society-war-russian-aggression-still-ongoing/>.
- Lachowski T., *Wiktor Janukowycz skazany za zdradę stanu – jakie skutki przyniesie wyrok?*, „Obserwator Międzynarodowy”, 31.01.2019, <http://obserwatormiędzynarodowy.pl/2019/01/31/dr-tomasz-lachowski-wiktor-janukowycz-skazany-za-zdrade-stanu-jakie-skutki-przyniesie-wyrok-komentarz/>.
- Marchuk I., *Ukraine and the International Criminal Court: Implications of the Ad Hoc Jurisdiction Acceptance and Beyond*, „Vanderbilt Journal of Transnational Law”, t. 49, 2016.
- Marcinko M., Rogala B., *The Ukrainian Crisis: a Test for International Law?*, „Polish Review of International and European Law”, t. 5, 2016, nr 1.
- Nieczypor K., *O sprawiedliwość i odszkodowania. Ukraina przeciwko Rosji w sądach międzynarodowych*, „Komentarze OSW”, 11.06.2018, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-06-11/o-sprawiedliwosc-i-odszkodowania-ukraina-przeciwko-rosji-w>.
- Opinia doradcza MTS z 09.07.2004 w sprawie skutków prawnych budowy muru na okupowanym terytorium palestyńskim, ICJ Reports 2004.
- Opinia doradcza MTS z 21.6.1971 w sprawie skutków prawnych obecności Afryki Południowej w Namibii, ICJ Reports 1971.
- Orzeczenie ETPC z 24.02.2005 w sprawie *Isayeva przeciwko Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 57950/00.
- Piątkowski M., *Incydent na Morzu Azowskim a stosowanie Konwencji genewskich z 1949 roku*, „Obserwator Międzynarodowy”, 27.11.2018, <http://>

- obserwatormiędzynarodowy.pl/2018/11/27/incydent-na-morzu-azowskim-stosowanie-konwencji-genewskich-z-1949-roku-analiza/.
- Płoszka A., *Koniec strasburskiego mechanizmu skargi międzypaństwowej?*, „Studia Europejskie”, t. 2, 2013.
- Podraza A., *Transatlantycka strategia wobec Rosji w kontekście kryzysu ukraińskiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 4.
- Raport EKomPC w sprawie *Cypr przeciwko Turcji* z 10.07.1976, skarga nr 6780/74.
- Raport EKomPC z 05.11.1969 w sprawie *Dania, Norwegia, Szwecja, Holandia przeciwko Grecji*, skargi nr 3321-23/67; 3344/67.
- Revolution and War in Contemporary Ukraine. The Challenge of Change*, O. Bertelsen (red.), [w:] *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, A. Umland (red. serii), t. 161, Columbia University Press, Stuttgart 2017.
- Russian lawmakers vote to keep up Council of Europe boycott*, „Deutsche Welle”, 17.01.2019, <https://www.dw.com/en/russian-lawmakers-vote-to-keep-up-council-of-europe-boycott/a-47114390>.
- Sassòli M., *Ius ad Bellum and Ius in Bello – The Separation between the Legality of the Use of Force and Humanitarian Rules to Be Respected in Warfare: Crucial or Outdated?*, [w:] *International Law and Armed Conflict: Exploring the Faultlines. Essays in Honour of Yoram Dinstein*, M. N. Schmitt, J. Pejic (red.), Martinus Nijhof Publisher, Leiden – Boston 2007.
- Sayapin S., *The End of Russia's Hybrid War against Ukraine?*, „Opinio Juris”, 04.01.2019, <http://opiniojuris.org/2019/01/04/the-end-of-russias-hybrid-war-against-ukraine/>.
- Senatorowa O., *Die Ukraine und der Internationale Strafgerichtshof: Der lange Weg zur Gerechtigkeit*, „Ukraine-Analysen”, 2018, nr 208, 06.11.2018, <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen208.pdf>.
- Szpak A., *Legal classification of the armed conflict in Ukraine in light of international humanitarian law*, „Hungarian Journal of Legal Studies”, t. 58, 2017, nr 3.
- Ugoda przed ETPC z 05.04.2000 w sprawie *Dania przeciwko Turcji*, skarga nr 34382/97.
- Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa człowieka – tożsamość narodu*, T. Lachowski, V. Mazurenko (red.), Uniwersytet Łódzki, Bookmarked Publishing & Editing, Łódź – Olsztyn 2017.
- Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security*, G. Soroka, T. Stępniewski (red.), [w:] *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, A. Umland (red. serii), t. 188, Columbia University Press, Stuttgart 2018.
- Wallace S., Mallory C., *Applying the European Convention on Human Rights to the Conflict in Ukraine*, „Russian Law Journal”, t. 6, 2018, nr 3.
- Wieruszewski R., *Mechanizmy Kontrolne Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo”, t. 12, 1991.
- Wilk A., Olszański T. A., Górecki W., *Porozumienie mińskie – rok gry pozorów*, „Analizy OSW”, 10.02.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-02-10/porozumienie-minskie-rok-gry-pozorow>.

- Wyrok ETPC z 07.07.2011 w sprawie *Al-Skeini i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 55721/07.
- Wyrok ETPC z 08.07.2004 w sprawie *Ilaşcu przeciwko Mołdawii i Federacji Rosyjskiej*, skarga nr 48787/99.
- Wyrok ETPC z 10.05.2001 w sprawie *Cypr przeciwko Turcji*, skarga nr 25781/94.
- Wyrok ETPC z 12.12.2001 w sprawie *Banković i inni przeciwko Belgii i 16 innym państwom*, skarga nr 52207/99.
- Wyrok ETPC z 13.02.2018 w sprawie *Tsezar i inni przeciwko Ukrainie*, skarga nr 73590/14.
- Wyrok MTKJ z 15.07.1997 w sprawie *Prokurator przeciwko Tadicowi*, sprawa nr IT-94-1-A.
- Wyrok ETPC z 16.09.2014 w sprawie *Hassan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 29750/09.
- Wyrok ETPC z 16.06.2015 w sprawie *Chiragov przeciwko Armenii*, skarga nr 13216/05.
- Wyrok ETPC z 16.06.2015 w sprawie *Sargsyan przeciwko Azerbejdżanowi*, skarga nr 40167/06.
- Wyrok ETPC z 18.01.1978 w sprawie *Irlandia przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 5310/71.
- Wyrok ETPC z 23.03.1995 w sprawie *Loizidou przeciwko Turcji*, skarga nr 15318/89.
- Wyrok ETPC z 25.07.2017 w sprawie *Khlebiak przeciwko Ukrainie*, skarga nr 2945/16.
- Wyrok ETPC z 28.07.1998 w sprawie *Ergi przeciwko Turcji*, skarga nr 66/1997/850/1057.
- Wywiad z Dmytrem Tymczukiem, koordynatorem grupy „Informacyjny Opór”, deputowanym Rady Najwyższej Ukrainy, przeprowadzony 28.11.2018 w Kijowie.
- Wywiad z Dmytrem Zołotuchinem, wiceministrem polityki informacyjnej w rządzie ukraińskim, przeprowadzony 27.11.2018 w Kijowie.
- Wywiad z Heorhijem Tuką, wiceministrem ds. okupowanych terytoriów i wewnętrznie przesiedlonych osób w rządzie ukraińskim, przeprowadzony 18.01.2018 w Kijowie.
- Wywiad z Iwanem Liszczyną, wiceministrem sprawiedliwości w rządzie Ukrainy, przeprowadzony 01.06.2018 w Kijowie.
- Zadorozhnii O., *International Law in the Relations of Ukraine and the Russian Federation*, K.I.S., Kyiv 2016.
- Zaręba S., *Skarga Ukrainy do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie incydentu w Cieśninie Kerczeńskiej*, „Komentarze PISM”, 2019, nr 1, 08.01.2019, <http://www.pism.pl/publikacje/komentarz/nr-1-2019>.
- Крым. Путь на Родину. Документальный фильм Андрея Кондрашова, 15.03.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=t42-71RpRgI>.
- Магда Є., *Гібридна війна. Вижити та перемогти*, Vivat Publishing, Харків 2015.